

A MAGYAR ÉS A DÉLSZLÁV TÖRTÉNETÍRÁS*

Két „aire culturelle”, két civilizációs környezet határozta meg ezeknek a történetírásoknak a fejlődését, mert ezt a hatást alapvetőnek kell tekinteni. Az egyik a Habsburgmonarchia, a másik a Balkán. Az előbbibe tartoztak bele a magyarok, a horvátok, a szlovének, sőt a délmagyarországi szerbek is. Az utóbbiba a szerbiai és montenegrói szerbek és a bolgárok. Nyilván nem kell kifejtteni, milyen különbségek álltak fenn a két környezet között. Arról azonban kell egy szót ejteni, hogy ezen belül is voltak különbségek, és éppen a történetírás szempontjából nagyon lényegesek. A magyaroknak és a horvátoknak megvolt a saját feudális elitjük vagy uralkodó osztályuk, ha úgy tetszik. Ez az elit „csinálta” a politikát, tartotta fenn, működtette az államot. Ennek megfelelően megvolt saját történeti tudata, s ez számos vonatkozásban megközelítette a tényleges történelmi helyzetet, hagyománya élt ebben az elitben, már a középkorban krónikák és egyéb elbeszélő források tudatosították is ezt a történeti hagyományt. A balkániaknál az oszmán hódítás évszázadai kiirtották az elitet, a történeti hagyományt – nagyon torz formában – legfeljebb az egyház tartotta fenn, vagy még az sem. A szlovének megint külön esetet jelentenek. Samo kora középkori állama, amelyet számos szláv nép tekint ma ősenek, meg a korai, szláv jellegű karantán hercegség jelentette az államiséget, amely hamar elveszett, az elit itt is eltűnt, beolvadt a germán elembe, a saját múltjának megint csak nem volt hagyománya.

A magyarok és horvátok esetében a nemesség köréből kerültek ki azok, akik a korai újkorban megint felvették a történeti hagyomány fonalát. A felvilágosodás idején már nemcsak nemesek töprengtek népük múltján. S azután a nemzeti megújulás korában jelentkeztek azok a romantikus képzeletű szerzők, most már mindenhol, akik a múltat bemutatották, a jelen és a jövő, a nemzet jövője érdekében, nagyjából a meglévő hagyomány alapján, ha volt ilyen, vagy a képzelet alapján, ahol a történeti hagyomány elveszett vagy elmosódott. Többnyire a papok közül kerültek ki, tehát dilettánsok voltak, vagy a nemesek közül, s akkor is azok. Jelentős szerepük volt a megújulásban, de még nem képviselték a 19. század első felében Európában kibontakozó tudományos színvonalat.

Megváltozott a helyzet a század második felében, vagy a századforduló felé közeledve, amikor kiépült a szakma modern intézményrendszere. A magyarok voltak a legelőnyösebb helyzetben, hiszen volt már régóta egyetemük, amelyik idővel a szakmai képzést biztosítani tudta. A horvátok számára erre csak 1874-től adódott lehetőség, amikor megalapították a zágrábi egyetemet. Szófiában erre 1904-ben került sor, Belgrádban 1905-ben. Hozzá kell tenni, valamiféle főiskolai előzmény persze már néhány évtizede létezett. Amíg ez nem jött létre, sőt részben utána is, az európai egyetemeken nyújtott képzés is elősegítette a szakma létrejöttét, a szerbek és a bolgárok esetében maga az állam segítette ezt elő ösztöndíjaival. De azt is meg kell jegyezni, a szerbek között még jóval később is sok volt a Monarchiából származó vagy ott iskolázott.

A másik fontos intézmény valamiféle tudományos társulat, idővel akadémia volt. A magyarok esetében ez gyakorlatilag 1830 óta létezett, a horvátok 1867-ben alapították

* Elhangzott a Magyar Történeti Társulat alapításának 125. évfordulója alkalmából rendezett ülészen.

a Délszláv Akadémiát, már nevében is politikai programmal. A szerbek már 1826-ban létrehozták a Maticát, tudományos és könyvkiadó társulatot, Pesten (és 1864-ben is csak Újvidékre költözött, ott működik ma is), tehát a Monarchia területén. 1886-ban azután Belgrádban alakult meg a Tudományos Akadémia. A bolgároknak 1858 óta működött a Maticához hasonló társulatuk, a diasporában, Brailában, ennek alapján alakult meg 1911-ben a Bolgár Tudományos Akadémia. Ezek a tudós társulatok mindenfelé többek között a történeti munkák kiadását is vállalták, elsősorban pedig a (persze középkori) források kiadását, ami a Monumenta Germaniae Historica óta kötelező volt. Így végül is azt lehet mondani, hogy a századfordulóra kialakult a modern értelemben vett történetírás, csak a mindenből kimaradó szlovéneknél még nem, bár Maticájuk 1861 óta nekik is volt.

Ez a felnőtte vált történetírás, az európai minták nyomán, mindenfelé általában a pozitívizmust tekintette módszertani alapelvének, persze abban a formájában, hogy a történetíró feladata a forrásokból a tények megállapítása, s ezeknek oksági sorrendben való elhelyezése. Az uralkodó felfogás szerint ez biztosította a történész objektivitását. Vagyis a szakma elhatárolta magát tudatosan a nemzeti megújulás romantikus, nemzetépítő (és a történeti valósággal nemegyszer hadilábon álló) megújuláskori dilettantizmustól. Bizonyos szakmai göggel is, tehetjük hozzá. A másik alapvonás, megint csak az európai minták nyomán, a politikai eseménytörténet szinte kizárólagos egyeduralkodó volt.

Nemcsak a megújulás korának feladataiból következett, az európai gyakorlat is arra mutatott, hogy a történetírás legfontosabb, sőt kizárólagos témája a hazai történelem, pontosabban a nemzet története, most, hogy már meg is volt ez a nemzet.

A magyar történetírók számára természetesen a téma a történeti Magyarország volt, az, amelyben születtek és felnőttek, amelynek a határai ekkorra már egészen pontosan meg voltak állapítva. Legfeljebb Horvátország története nem tartozott hozzá szorosan, de a magyar nemzet történetébe ezt is beleértették. Ezen nem változtatott a trianoni sokk, az 1918 utáni fejlemények úgysem tartoztak a történetírás hatáskörébe. A marxista történetírás sem változtatott ezen az 1918 előtti korszak vonatkozásában, legfeljebb kissé szégyellte magát miatta.

A horvátok esetében is a nemzet, vagyis az ország története volt a téma, megint az 1918 előtti határok között, azzal a különbséggel, hogy Dalmáciát, sőt Boszniát is beleértették a nemzeti történelembe, gyakorlatilag azonban az ottani történészekre hagyták a kidolgozást. Sok korszakkal foglalkoztak ezen belül, de kiemelten a nemzeti uralkodók korával, tehát a magyarokkal való kényszerházasságot megelőző időszakokkal. Az is volt jónéhány század, s tágabb teret adott a fantáziának.

A szegény szlovéneknek maradt a karantán hercegség, s bizonyítani lehetett ennek korai szláv voltát, meg a szlovének településének története, annak számbavétele, mennyivel nagyobb területen laktak régebben, mint most.

A szerbök számára a középkori állam volt a fontos, Zéta és Rascia, a nyugati és keleti egyház kettősségét nem kellett hangsúlyozni, Sztepan Dusan 14. századi cársága kellő öntudatra is nevelhetett. A 19. század története voltaképpen csak nagyon későn került be a történészek látókörébe, kissé emlékiratszerűen, hiszen a történetírók olykor cselekvő részesei is voltak az eseményeknek.

A bolgárok két középkori állammal is büszkélkedhettek, időben egymást követőkkel, nem egyidejűleg fennállókkal, mint a szerbek esetében. A nemzeti megújulás és az 1878-as felszabadulás még jelenkor volt sokáig, a résztvevők írták meg emlékezéseiket.

Az oszmán korszakkal jóformán senki sem foglalkozott, ahogy a szerbeknél sem. A horvátok viszont szívesen emlékeztek a török elleni küzdelmekre.

Minden nemzeti történetírás esetében ugyanis voltak az egész nemzeti korszakon belül kiemelt időszakok, s ezek különös tekintélynek örvendezhettek. A magyarok keveset tudtak az Árpád-ház korszakáról, ezért inkább a vegyesházi királyokkal foglalkoztak, ott több volt a forrás, meg több a török elleni dicsőséges harc. Igaz, az őstörténet is kedvelt téma volt, hiszen meg kellett magyarázni a honfoglalást, szemben a többiekkel, akik többé-kevésbé autochtonoknak tekintették magukat saját területükön. A horvátoknál, már láttuk, a nemzeti királyok meg a török elleni harc. A szerbeknél és a bolgároknál a középkori államiság, hiszen akkor még inkább benne voltak Európában, mint a jelenkorban.

A felnőtt történetírás persze nem is akart szakítani a megújulás korának azzal a szemléletével, amely a nemzeti történelem egyik alapvető vonulatának az ősellenség elleni állandó harcot tekintette. Ősellenségek továbbra is maradtak, most már szakmai színvonalon lehetett erről szólni.

A magyarok esetében az ősellenség a német volt, s ez idővel perszonalifikálódhatott is a Habsburgokban. Minden baj nekik volt köszönhető, (majdnem) mindig rosszat akartak a nemzetnek. Igaz, a németek mellett ott voltak még a szlávok is, hol a magyarországi nemzetiségek testesítették meg őket, hol Oroszország, amely segített átkos Habsburgoknak a nemzeti szabadság eltiprásában.

A horvátok esetében egyértelműen a magyar volt az ősellenség, csak kivételesen érte ez a megtiszteltetés a Habsburgokat (a németeket soha). A szlovének még ősellenséggel sem büszkélkedhettek, az első modernebb szintézis a múlt század végéről, Dinićé, a krajnai rendek történetét írta meg, s szinte bocsánatot kért azért, hogy szlovének is élnek itt.

A szerbek már tekintélyes listával rendelkeztek. Az időben első természetesen Bizánc volt, amely alól már a középkorban több ízben fel kellett szabadulni. Azután jöttek időben a törökök, s valahol előbb vagy utóbb a bolgárok is. És a magyarok sem maradhattak ki a sorból, de inkább csak a század vége felé.

A bolgároknál is Bizánc az első ősellenség, annál is inkább, mert hiszen a szerbekhez hasonlóan egész államszervezetüket és kultúrájukat onnan vették, s ezt nem lehetett megbocsátani. Voltaképpen együtt is működhetek volna a szerbekkel, hiszen a bolgároknál is Bizáncot a törökök követik. Bizánc utódaiként megmaradnak a görögök is, és fontos helyet kapnak persze a szerbek, már csak Macedónia miatt is, a szerbeknél is ugyanez az ok.

A századfordulón nyugaton fellépő modernebb irányzatok, a történetírás politikai egyoldalúságából kitörők, mint már az 1880-as évektől a gazdaságtörténet, nem is beszélve egyéb irányzatokról, itt még nem hatottak. Majd csak 1918 után, amikor különben is óhatatlanul nagy változások következtek be a nemzeti történelemszemléletben is. A magyaroknál talán a leginkább beszélhetünk erről, a szellemi történet hatását talán eltúlozták, az még inkább csak máz volt az alapvető pozitívizmuson. De itt volt a településtörténet, egy egész iskola, amely a középkori Magyarország alapvetően magyar jellegét volt hivatott bizonyítani, Trianon nyomán, s ezért a városokkal kevésbé törődött, mert ott többnyire németeket talált. Vagy itt volt Hajnal István, Max Weber-i szociológiai ihletésével és egyetemes történeti érdeklődésével, kivételes jelenséggel, nem is tudott iskolát teremteni. Másoknál kevésbé fedezhetjük fel a modernebb módszerek nyomait.

De ahogy Magyarországon 1918 után mindent úgy kellett látni: hogyan kerülhetett sor erre az, egyébként átmenetinek tartott, kisiklásra, az 1918 utáni változások másutt is mó-

dosulásokat hoztak a történeti képben. A horvátoknak, szerbeknek és szlovéneknek most már úgy kellett látni a történelmet, hogy az egyértelműen az egységes jugoszláv állam felé vezetett, talán már Samotól, de legkésőbb a 18. század végétől. A bolgárok, akik addig a görögökkel szemben szláv mivoltukat szerették hangoztatni, most egyszerre, daczból és a szerbekkel szemben felfedezték bolgár–török őseiket és azok kultuszát ápolták. (Száz évvel korábban még azokat is szlávoknak tartották.)

A századforduló táján, meg a két világháború közti korszakban már jelentkezett a marxista történetírás. Mindenhol a szociáldemokrata pártokon belül. Többnyire úgy, hogy ezek vezetői, mintegy mellékesen, arra törekedtek, hogy a nemzeti történelemtől a történelmi materializmus alapján állva alakítsanak ki új, a polgáritól eltérő koncepciót. Minthogy elsőrendűen politikusok voltak, többnyire nem is szakképzettek, eredeti kutatásokkal nemigen tudtak foglalkozni. A korábbi történetírás már nagy adattömeget tudott számukra nyújtani, ezt használták fel, rámutattak az osztályharc alapvető szerepére. A magyarok esetében ehhez jól jött Dózsa György vagy az 1848-as forradalom, a bolgárok vagy a szerbek esetében a bogomil mozgalom, amely a paraszti osztályharc ideológiai köntöse volt. Meg mindenütt a munkásmozgalom, ennek az előzményeit lehetett néhány évtizedre visszafelé nyomozni.

A munkásmozgalom vált a legfontosabbá azután, hogy a marxista történetírás mind-egyik esetben uralkodóvá lett. Az osztályharc másik terepe pedig a parasztmozgalom volt, ezt a két témát lehetett, most már a szakma kötelező módszertani fogásaival, feltárni és feldolgozni. Nem kétséges, hogy ebben a vonatkozásban a kezdeti sematizmus után mindenfelé jelentős eredmények születtek. Ahogy jelentős volt, különösen a magyaroknál, de kisebb méretekben másutt is, a gazdaságtörténet. Valószínűleg ezen a téren hozta a marxizmus a legmaradandóbb eredményeket, hiszen, mintegy mellékesen, az európai gazdaságtörténet módszereit és szemléletét is felhasználhatta.

Az új, addig elhanyagolt témák mellett a marxista történetírás a korábbi témákat is művelte. Akkoriban ironikusan emlegették, hogy „mostantól fogva minden másképp volt”. Valójában nem egészen ez következett be. A nemzeti mozzanatok nem tűntek el. Sajátos jelenség volt, amit a magam részéről ad hoc-territorialitásnak nevezek, vagyis, hogy a jelenkori államterület mindig is az illető nemzet területe volt, ezt kell kutatni az őskortól kezdve, már csak azért is, hogy a társadalmi formációk törvényszerű váltokozása a nemzeti történelem fő vonulataként legyen bemutatható. Ettől az ad hoc-territorialitástól csak ott volt eltérés, ahol a korábbi államterület jóval nagyobb volt, tehát a magyarok és a bolgárok esetében.

Egyébként a korábbi történetírástól átvett ősellenség-kép továbbra is megmaradt, s ezt nagyon jól lehetett illeszteni az aktuális politikai helyzethez. Hogy csak a magyar vagy a bolgár példát vegyük, a német, illetve Habsburg ősellenség a nyugati imperializmust jelentette. Jellačić a titói Jugoszláviát. A bolgárok három ősellensége, Bizánc, a török és a szerb, most két NATO-országot jelentett, meg ugyancsak a titói Jugoszláviát. Az ilyesfajta, nagyon nyílt historizálás eléggé szokásos volt, igaz, ha nem is ilyen nyílt formában, a korábbi történetírástól sem volt idegen.

Ez is mutatja, hogy a korábbi időszak nemzeti sztereotípiái a marxista történetírásban is tovább éltek, legfeljebb itt-ott osztályharcos felhangokkal. Ez egyfajta nemzeti bezárkózottságra is utal. A sokat hangoztatott nemzetköziség deklaráltan a Szovjetunió felé nyitottságot jelentette, de rejtetten ezen a címen lehetett kitekinteni a nyugat felé. Csak éppen a szomszédok felé nem.

Lehet, hogy túl szigorú ez a megfogalmazás. Az 1950-es évek kedvelt témája volt a „kapcsolattörténet”, amely a közös osztályharcos hagyományokat, a közös irányba tartó haladást emelte ki, s szégyenkezve emlegette a „negatív” vonásokat, a konfliktusokat, összecsapásokat, ezeket persze mindig az uralkodó osztályok ellenséges áskálódásával lehetett magyarázni.

Még egy dologról kell szólni. A pozitivista módszertan az igazi történetírást csak az eredeti források alapján tartotta lehetségesnek, ezzel is indokolta meg, ha ugyan szükség volt rá, a nemzeti történelem elsőrendűségét. A marxista történetírás éppenséggel feladatként tartotta számon az egyetemes történelem művelését, persze ideológiai okokból. Csakhogy a régi pozitivista hagyomány tovább élt, hiszen a marxista történetírás képviselői is azon nevelkedtek. És ennek megfelelően az egyetemes történetírás művelése mindig kuriózum maradt, a történetírás fő sodrából kiesett.

A nemzeti mozzanat tovább élt. A marxista felfogás a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakban fedezte fel az évszázados haladást. A magyar történelem végcélja a nemzeti függetlenség megszerzése volt. Ennek megvalósulását pedig éppen annak a korszaknak a vonatkozásában lelték meg, amelyikben ez a függetlenség, enyhén szólva, nem volt meg teljesen. De ugyanígy voltak a függetlenséggel a többiek is. A jugoszlávok beszélhettek nagyobb joggal ennek eléréséről, de az egyes nemzetek függetlensége persze ugyancsak nem volt teljes a közös állammal szemben. Ennek ellenére lehetett a szerb, horvát vagy szlovén történelmet művelni, ha össze is ütközött olykor az össz-jugoszláv szemlélettel. A macedón probléma fennmaradt Jugoszlávia és Bulgária vonatkozásában, most már a különbséggel, hogy a macedón köztársaság ismét csak az ad hoc-territorialitás alapján kisajátította a bolgár történelemnek azokat a részeit, amelyek saját területéhez kapcsolódtak, s meg is találta a középkori államot.

Ideje befejezni a rekriminálást. A magyar történetírásnak igenis vannak feladatai a szomszédok vonatkozásában, s ennek csak egy része a délszlávok eddig emlegetett problémái. Nyilván: a fő téma továbbra is a nemzeti történelem marad, ez nem is lehet vitás. De túl is kell ezen tekinteni, ahogy a magyar történetírás az utóbbi egy-két évtizedben egyre inkább törekedett is erre. Nem az ősellenséget kell ismét felfedezni, nem is a „haladó” kapcsolatokat kutatni. Az igazi feladat a magyarok és – esetünkben – a délszlávok történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálata lehet csupán. Kiderülhetnek majd hasonló vonások, amelyekről nem igyekeztünk tudomást venni – mások sem. És kiderülhetnek valóban egyedi nemzeti sajátosságok.